

Araştırma Makalesi / Research Paper

Kutadgu Bilig ve İndeksi Üzerine Düzeltilme Teklifleri

Sadettin ÖZÇELİK*

Öz

Kutadgu Bilig gibi tarihsel ve felsefi derinliği olan bir metni okumaya çalışmak, çok çetin bir iştir. En geniş tarihsel metinlerden olan bu eser, Türkçenin kelimelerine, deyimlerine ve söz kalıplarına tanıklık eder. Bu nedenle R. Rahmeti Arat'ın eser üzerindeki çalışması ve hazırlanmış olan indeks, değerlidir. Ancak böylesi tarihsel ve derinlikli bir eserin neresinde hangi kültürel öge veya değerle ilgili hangi söz varlığının karşınızdaki olduğunu her zaman teşhis etmek oldukça güçtür. Metindeki kelimelerin ve bağlamın izini sürerken karşınıza sorunlar yumağının tahmin edilemez derecede şaşırtıcı örnekleri çıkabilmektedir. Eserdeki okuma ve anlaşılma sorunlarının bazıları yazılışları aynı olan kelimelerin yanlış okunması, deyimlerin teşhis edilememiş olması, dil yapılarının fark edilmemiş olması nedeniyle ortaya çıkmış olabilir. Bir kısım sorunlar ise bağlam ve anlamın iyi izlenememiş olması veya eserin manzum oluşundan kaynaklanmış olabilir. Çünkü manzum eserlerde düz yazıdan farklı olarak ve çoğu zaman vezin gereği olarak yer değiştirmiş veya eksiltilmiş/kısaltılmış dil öğeleri söz konusu olabilmektedir. Ayrıca metinde karşılaşılan yapı, bazen başka bir metinde geçmemiş veya başka metinlerden farklı anlamda kullanılmış olabilir. Başka metinlerde geçmeyen bir dil yapısını doğru okuyup anlamak için eldeki en sağlam anahtar elbette bağlamdır. Türkçenin tarihsel metinleri, sayıca az ve oldukça sınırlı genişliktedir. Bir eserin yazıldığı dönemde kullanılan dilin bütün sözcüklerine, dil yapılarına ve bunların bütün anlamlarına tanıklık etmesi elbette beklenemez. Böylesi geniş ve tarihsel bir metinde farklı okuma sorunlarının bulunması ise

Geliş Tarihi/Date Applied: 19.05.2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 04.09.2023

Makalenin Künyesi: Özçelik, S. (2024). *Kutadgu Bilig* ve indeksi üzerine düzeltilme teklifleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 57, 139-162.

<https://doi.org/10.24155/tdk.2024.235>

Prof. Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, sozcelik2122@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7383-1804>

mümkündür. İşte bu makalede Arat'ın hazırlamış olduğu Kutadgu Bilig metni ve fişleri ile dil içi aktarmasından hareketle hazırlanmış olan indeks üzerine düzeltme teklifleri yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Kutadgu Bilig indeksi, indeks, düzeltme teklifleri

Correction Offers on *Kutadgu Bilig* and its Index

Abstract

Attempting to read a text with historical and philosophical depth, such as *Kutadgu Bilig*, is a challenging task. This work, one of the most extensive historical texts, bears witness to the words, expressions, and idioms of the Turkish language. Therefore, R. Rahmeti Arat's work on the text and the prepared index are valuable. However, identifying the cultural elements or values related to which words exist in such a historical and profound work is often quite difficult. While tracing the words and context in the text, you may encounter surprisingly complex examples of problem clusters. Some of the reading and understanding problems in the text may arise from misreading words with the same spelling, failure to identify idioms, or unnoticed language structures. Some problems may also stem from the difficulty in tracking the context and meaning, or they may be related to the poetic nature of the work. In poetic works, language elements may be rearranged or omitted/abbreviated due to the requirements of meter, unlike in prose. Additionally, the structure you encounter in the text may sometimes be used differently or not found in other texts. To correctly read and understand a language structure that does not appear in other texts, the most reliable key is, of course, the context. Historical texts in Turkish are few and quite limited in scope. It cannot be expected that a work will witness all the words, language structures, and meanings of the language used during its time of writing. Different reading problems in such an extensive and historical text are possible. This article proposes corrections to the index prepared based on Arat's text and notes, focusing on the intralingual transfer.

Keywords: Kutadgu Bilig, Kutadgu Bilig index, correction offers

Kutadgu Bilig, Türk Dilinin en önemli kaynaklarından biridir. *Kutadgu Bilig*'in sonuna sonradan eklenmiş olan biri mensur, biri manzum iki mukaddime ve bazı beyitlerde geçen bilgilere göre Yûsuf Has Hâcib'in 1019 yılında Balasagun'da doğmuş ve eserini de burada yazmış olduğu bilinmektedir.

Kutadgu Bilig hayatın anlamı, yönetim incelikleri, yöneticinin ödevleri vb. konularda ders veren bir kitaptır. Eserde, devletin ve kişinin hayatı ile bunların haklarının adaletle korunması, düzenlenmesi vb. konular üzerinde durulur.

Manzum mesnevi olarak yazılmış olan *Kutadgu Bilig*'in bilinen üç nüshası bulunmaktadır. Eser, “feûlün feûlün feûlün feûl” vezninde yazılmıştır. Eser, seçilmiş olan yarı hikâye yarı temsil tarzda konuşmaların, canlı tasvirlerin ve diyalogların yer aldığı sahneler üzerine kurulmuştur. Eserde dört esaslı temsil eden dört kahraman geçer. Hakan Kün Togdı doğru kanunu, vezir Ay Toldı mutluluğu, vezirin oğlu Ögdülmiş aklı, Odgurmış ise hayatın sonunu temsil eder.

R. Rahmeti Arat, eldeki üç nüshayı karşılaştırarak *Kutadgu Bilig* metnini hazırlamış (1947) ve ayrıca kitabın dil içi çevirisini yayımlamıştır (1959). Ancak Arat, eserin indeksinin hazırlanması aşamasında vefat etmiştir. Arat'ın vefatından sonra vasiyeti doğrultusunda eserleri İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne verilir. Enstitü, Arat'ın indeks için hazırlamış olduğu fişleri, kitap olarak hazırlanması için Üniversite'nin Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne gönderir. Fişler, indeks hazırlanması için Muharrem Ergin'in yönlendirmesiyle beş öğrenciye mezuniyet tezi olarak verilir. Öğrenci tezleri Kemal Eraslan, O. Fikri Sertkaya ve Nuri Yüce tarafından denetlenerek yayıma hazırlanır ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından kitap hâlinde basılır (1979).

Hazırlanmış olan bu indekste önemli birtakım teknik sorunlar ve karışıklıklar bulunuyor. Bu konuya farklı makale ve bildirimlerde de dikkat çekilmiştir. Kısacası *Kutadgu Bilig*'in söz varlığının eserde geçen deyimleri de yansıtabilecek biçimde tam bir dizininin hazırlanamamış olması, önemli bir eksiklik olarak durmaktadır. Ayrıca *Kutadgu Bilig* metninin okunuşu veya anlaşılması ile ilgili düzeltme teklifleri de yayımlanmıştır.

Düzeltilme Teklifleri

Aşağıda *Kutadgu Bilig* üzerindeki bazı okumalara düzeltme tekliflerinin yanı sıra indekste madde başı yapılmış olan kelimeler, söz konusu kelimelere verilmiş olan anlamlar ve deyimler ile ilgili sorunlar üzerinde durulmaktadır:

açıt- acıtmak, incitmek, ekşitmek.

İndekste yukarıdaki başlık altında üç tanık (0770, 2579, 6543) gösterilmiştir. Tanıklardan aşağıdaki 2579 için dizinde verilmiş olan “incitmek” anlamı uygundur ancak bunun yanına aşağıda da görüldüğü gibi -Arat'ın 6543. beyti aktarırken vermiş olduğu- “canını yakmak” anlamının eklenmesi uygun olacaktır:

Okuma	Aktarma ¹
2579 sözün sökse yalnguk açıt sa tilin süngükke sızıg ol köngülke yalın	İnsan sözü ile söğer ve dili ile acı tırsa bu, kemiğe sızı ve gönüle ateş olur.
6543 kişig tuttum aldım küçün yarmakın men kimig serdim irdim kimi me açıt tım	Ben insanları tutup zorla paralarını aldım; kimine çıkıştım, kimini yerdim, kiminin de canını yaktım.

Aşağıdaki beyitte geçen *yüz açıt-* deyimini ise “yüzünü ekşitmek” anlamında kullanılmıştır:

Okuma	Aktarma
0770 iligke baka kördi yaşru közin kaşı közi tügmüş açıt muş yüz in	Göz ucu ile gizlice hükümdara baktı; o, kaşını çatmış ve yüzünü buruştur muş idi.

Nitekim A. B. Ercilasun, bu beyitteki *yüz açıt-* deyimini -Arat’ın aktarma şekline uygun olarak- “yüz buruşturmak” şeklinde anlamıştır (Ercilasun, 1984, s. 78).

egin sırt → egin kötür-:

İndekste *egin* kelimesi için “sırt” anlamı verilmiş, başlık altındaki ikinci satırda bunun *kötür-* fiili ile birlikte kullanılmış olduğu belirtilmiş ve anlam verilmeksizin aşağıdaki beyitler tanık gösterilmiştir. Ayrıca tanık gösterilmiş olan bu beyitlerde *egin kötür-* deyiminin anlamı ile ilgili düzeltmeler yapmak gerekir. Alt başlık olarak işlenmesi gereken söz konusu deyimın anlamları şöyledir:

1. Göğsü kabarmak, belini doğrultmak.

Okuma	Aktarma
1882 tapuççı bile beg kötür di egin tilek teg tapuğ kılsa tındrur begin	Bey, hizmetkârı sayesinde göğsünü kabart tı; o arzu edildiği şekilde hizmet ederse beyini rahat ettirir.

Z. Önler, bu beyit ile 5214. beyiti tanık göstererek deyimde “göğsü kabarmak, belini doğrultmak” anlamlarını vermiştir (Önler, 1999, s. 132). Bir başka araştırmada ise beyit “That servant who takes on himself him master’s burdens and headaches thus opens for his master the road to his desires”² (Dan-koff, 1983, s. 101) şeklinde anlaşılmıştır. Önler’in verdiği anlam, yukarıdaki beyit için doğrudur. Ancak aşağıda da görüleceği gibi deyim 5214, 1534 ve 5326. beyitlerde “kibirleşmek, gururlanmak” anlamında kullanılmıştır.

¹ Makalede verilen aktarma şekilleri Arat, 1988’e göredir.

² Efendisinin yüklerini ve baş ağrılarını üzerine alan bir kul, efendisine arzularına giden yolu açar.

2. *meç.* gün ışımak, aydınlanmak.

Okuma	Aktarma
4966 kalık yırttı kedmiş kara könglekin açıldı yaruk yüz kötürdi egin	Gökyüzü, üzerine geçirdiği siyah gömleği yırttı; peçesini kaldırdı , parlak yüzü açıldı.

Arat, yukarıda da görüldüğü gibi beyitteki *eğin kötür-* deyimini aktarma şekline yansıtmamıştır. Bu beyitte deyimle anlatılmak istenen konu, günün gökyüzünde yükselmesi veya ışmasıdır. Nitekim R. Dankoff, bu beyti “Finally the sky tore his black shroud, baring his chest revealing his bright face.” (Dankoff, 1983, s. 201)³ şeklinde çevirmiştir.

3. *meç.* Kibirleşmek, gururlanmak.

Okuma	Aktarma
1534 körü barsa yalnguk bu erksizlikin nelük munça yawlak kötürdi egin	İnsanın bu aczine dikkatle bakarsan kötülerin niçin bu kadar gurur getirdiklerine hayret edersin.
5214 hazinem öküş tęp küwenme nengin haşem sü telim tęp kötürme egin	“Hazinem çok!” diye bu mala güvenme; “Hizmetkârım ve askerim çok!” diye gururlanma .
5326 bu beglik bile sen kötürme egin kögüz kerme artuk özüngni sakın	Sen beylik ile mağrur olma, fazla kibir getirme ; kendini koru.

Bir çalışmada söz konusu deyim, yukarıdakilerden yalnızca 1534. beyitte tespit edilmiştir⁴ (Hacıeminoğlu, 2008, s. 179). Arat’ın yukarıdaki 2 ve 3. başlık altındaki beyitleri aktarma şekli de yapılan düzeltme teklifini destekler (bk. Arat, 1988, s. 143, 119, 316, 383). Nitekim R. Dankoff da söz konusu beyitleri şöyle tercüme etmiştir:

“Seeing that he is so frail, how does he raise his shoulders so haughtily?”⁵ (Dankof, 1983, s. 89), “You who pride yourself on pomp and say, ‘What treasures and troops have I’”⁶ (Dankof, 1983, s. 209), “Raise not your shoulders, nor puff your chest / In pride of princely station.”⁷ (Dankof, 1983, s. 213).

hayl (Ar.) takım, zümre, topluluk → **hayl başı**:

hil (Ar. hayl) takım → **1. hil** (< Ar. hayl) takım, **2. hil başı**: Komutan,

³ Sonunda gökyüzü, siyah kefenini yırttı, göğsünü açığa çıkardı ve parlak yüzünü gösterdi.

⁴ Söz konusu çalışmada beyit numarası, yanlış olarak 1543 şeklinde verilmiştir.

⁵ Bu kadar zayıf olduğuna göre omuzlarını nasıl bu kadar kibirli kaldırıyor?

⁶ Gösterişle övünen ve “Ne çok hazinem ve askerlerim var.” diyen sen.

⁷ Prenslük makamının gururuyla omuzlarınızı kaldırmayın, göğsünüzü şişirmeyin.

takım komutanı.

İndekste yukarıda gösterildiği gibi işlenmiş olan iki madde başı, aynı kelimeyi gösterdiği hâlde birbirine gönderme yapılmamıştır. Arapça olan bu kelimenin, *Kutadgu Bilig*'de *hayl* (2323) ve *hil* (0652, 2537, 2539, 2559, 4064, 4139) okunacak şekilde yazıldığı ve Arat tarafından metindeki yazılışına uygun olarak iki şekilde okunmuş olduğu anlaşılıyor. Bu nedenle kelimenin indekste *hayl* altında da işlenmesi doğru fakat *hil* kelimesine gönderme yapılmamış olması yanlış olmuştur. Ayrıca kelimenin başka örnekleri, farklı birleşikler içerisinde kullanılmış olduğundan farklı başlıklar altında gösterilmesi gerekirdi. Söz konusu kelimenin örnekleri ve içinde geçtiği birleşikler konusundaki düzeltme tekliflerim şöyledir:

1. hayl başı, hil başı: Komutan, takım komutanı.

Okuma	Aktarma
2323 kerek hayl başı nga bu bir kaç kılık itilse işi ötrü tüzse yorık	İşinde muvaffak olması ve gidişinin düzenlenmesi için kumandanda şu birkaç vasıf bulunmalıdır.
0652 tutuzmadımu kör sanga hil başı ng basınma begingni küdezgil başıng	Sana takım-başın : -Beyine karşı kafa tutma, başını gözet! diye emir vermedi mi?
4064 kayusu alur hil bolur hil başı kayusu at adğır öze il başı	Bunlardan kiminin emrine takım verilir ve o takım-başı olur; kimi at-aygır üzerinde il-başı olur.

Yukarıda da görüldüğü gibi Arat'ın bu beyitlerdeki *hayl başı*'nı "kumandan" (1988, s. 173), *hil başı*'nı "takım-başı" (Arat, 1988, s. 58, 295) şeklinde aktarmış olması, tamlamayı "takım komutanı" şeklinde anladığını gösteriyor.

2. hil: Takım (Askerî terim olarak).

Aşağıdaki beyitlerde geçen *hil* kelimesini ise Arat'ın göstermiş olduğu aktarma şekillerine göre de askerî terim olarak "takım" şeklinde anlamak gerekir:

Okuma	Aktarma
2537 kalı yol üdi bolsa başlap kirip körünse hilin barça yumğı tērip	Kabul zamanı gelince bütün takımını toplayarak onların başında huzura çıkmalıdır.
2539 er at kirse hilçe körünse tüzü bu körse yarağlı yarağsız azu	Hizmetkârlar takım hâlinde, birden huzura çıkarken o buna layık olan ve olmayanları gözden geçirmelidir.

2559 turup barsa ewke hîlin koldaşın özi birle êltse yêtürse aşın	Oradan kalkıp evine giderken yardımcı ve arkadaşlarını birlikte götürerek onlara yemek ikram etmelidir.
4064 kayusı alur hîl bolur hîl başı kayusı at adğır öze il başı	Bunlardan kiminin emrine takım verilir ve o takım-başı olur; kimi at-aygır üzerinde il-başı olur.
4139 tegir erse hîl ya sanga on otağ elig yazğu mâlın kılıç tutğu yağ	Sana takım ve on-otağ rütbesi tevecüh ederse malını dağıtıp kılıç ve yaya sarılmalısın.

il → **el bër-**: Yararlı olmak, yardımcı olmak.

1439 keçürmiş tiriglik tüpi boldı yêl

bu kalmış tiriglik neçe **bêrge el**

1454 bu kaç neng küdezgil küdezildi êl

uzun turğa beglik sanga **bêrge el**

R. Rahmeti Arat, yukarıdaki beyitlerin sonunda geçen kelimeyi *il* şeklinde okumuştur. Nitekim bu örnekler, indekste de *il* başlığı altında gösterilmiş ve “il, memleket, ülke, halk, saltanat” (s. 191) anlamları verilmiştir. Ancak bu anlam Arat’ın yukarıdaki beyitleri aktarma şekli ile bağdaşmıyor/örtüşmüyor:

“1439: Geçirdiğin hayat, rüzgâr ve tipi gibi geçti; kalan hayatın daha ne kadar saltanat temin eder. 1454: Bu birkaç şeye dikkat edersen memleket gözetilmiş olur; saltanat uzun sürer ve sana sulh ve sükûn temin eder” (Arat, 1988, s. 112, 113). R. Dankoff da söz konusu beyitleri benzer şekilde çevirmiştir:

“The life you have spent has passed like the wind; how much longer will the life that is left provide you an opportunity?”⁸ (Dankoff, 1983, s. 86), “If you guard against these few things, then the realm will be protected”⁹ (Dankoff, 1983, s. 87).

Yukarıda ifade edilen durum, indeksi hazırlayanların dikkatinden kaçmıştır. Kanaatimizce yukarıdaki beyitlerde *tiriglik* “hayat” ve *beglik* “beylik, yöneticilik” vasıflarının geçiciliği üzerinde durulmuş ve bunların bitmesi sonrasında kişiye bir yararı kalmayacağı vurgulanmak istenmiştir. Yani bağlama göre “yararlı olmak, yardımcı olmak” anlamındaki *el bër-* “el vermek” deyiminin örnekleri ile karşı karşıyayız. Nitekim *Tarama Sözlüğü* 1450’de *el vermek* deyimi için “Yardım etmek, fırsat vermek, husul

⁸ Geçirdiğin ömür rüzgâr gibi geçti, kalan hayat sana daha ne kadar fırsat sunacak.

⁹ Bu birkaç şeye karşı kendinizi korursanız saltanat korunacaktır.

bulmak.” anlamları verilmiş olup tanıklardan biri Veyse ve Ramin mesnevisinden alınmış olan şu beyittir: “Gerekmez bir nefes kalbinde gaflet / Ki tâ el vere candan işbu devlet” (*Tarama Sözlüğü*, s. 1451).

inçlik huzur.

İndekste *inçlik* kelimesinin bütün örnekleri için “huzur” anlamı verilmiştir. Ancak bağlam dikkate alındığında söz konusu başlık konusunda iki düzeltme yapmak gerektiği anlaşılıyor: Şu beyitlerde *inçlik bul-* ve *inçlik yemek* deyimleri “huzur bulmak, rahat etmek” anlamında kullanılmıştır:

1. inçlik bulmak, inçlik yemek: Huzur bulmak, rahat etmek.

Okuma	Aktarma
2143 kılıç baldu sakçı tutun ay unur kılıç sakçı bolsa beg inçlik bulur	Ey kudretli, kılıç ve baltayı kendine muhafız yap; kılıç bekçi olursa bey rahata kavuşur .
5330 ikinci haifet kerek çın bütün Budun balsa inçlik tirilse kutun	İkincisi hükümdara vekâlet edecek olan kimsedir; halkın huzur bulması ve sadetle yaşaması için bunun dürüst ve güvenilir bir kimse olması şarttır.
5585 bodun balsa ötrü begi edgüsin begi balsa inçlik yorıtısa küsin	Böylelikle halk, beyinin iyiliğini görür; bey de huzura kavuşur ve dünyaya şöhretini yayar.
2144 kılıç teprer erken yağı tepremez kılıç kınka kirse beg inçlik yemez	Kılıç kımıldadığı müddetçe düşman kımıldayamaz; kılıç kınına girerse beyin huzuru kaçar .

A. B. Ercilasun, *inçlik bul-* deyimini için “huzur içinde yaşamak” anlamını vererek yalnızca 2144. beyite göndermede bulunmuştur (Ercilasun, 1984, s. 67). Ayrıca teklif edilen bu anlam, yukarıda da görüldüğü gibi Arat’ın bu beyitleri aktarma şekli ile örtüşmektedir (Arat, 1988, s. 161, 161, 396, 400).

2. inçlik bulmak: Fırsat bulmak.

Okuma	Aktarma
3308 küser erdim artuk sini körgüke bu kün buldum inçlik sanga kelgüke	Seni görmeği candan istiyordum; sana gelmek için ancak bugün fırsat bulabildim .

Yukarıda dikkat çekilmiş olan *inçlik bul-* deyimindeki kelimeler, indekste birbirinden bağımsız olarak işlenmiştir. Ancak yukarıda da görüldüğü gibi Arat, bu deyimini “fırsat bulmak” şeklinde anlamıştır (Arat, 1988, s. 242). R. Dankoff’un çevirisi ise şöyledir: “It has been long since I saw you last, but I have not found the time to visit.”¹⁰ (Dankoff, 1983, s. 148). Yani

¹⁰ Seni son görüşümün üzerinden çok zaman geçti ama seni ziyaret edecek zamanı bulamadım.

beyitteki söz konusu deyim, “fırsat bulmak” anlamındadır.

kâl yaşlı adam, yaşlılık → **kâl kal-**: Cahil kalmak, gafil olmak.

4636 negü tēr eşit emdi kökçin sakal

uka bar munı sen turu **kalma kâl**

S. Tezcan yukarıdaki beyit üzerinde durarak indekste *kâl* için verilmiş olan “yaşlı adam, yaşlılık” anlamının Arat’ın çevirisine dayandığını ve bunun doğru anlam olmadığını söylemiş, kelimenin “deli” şeklinde anlaşılması gerektiğini öne sürmüştür (Tezcan, 1981, s. 45). Arat’ın çevirisi “İmdi ak-sakal ne der, dinle; bunu anlamağa çalış ve ihtiyarladığında şaşırma.” şeklindedir (Arat, 1988, s. 335).

Tezcan, Arat’ın aktarma şekli ile *kâl* kelimesi için indekste verilmiş olan anlama itiraz etme konusunda haklıdır ancak kendisinin teklif ettiği “deli” anlamı da bağlama uygun düşmüyor. Bağlamı daha iyi anlayabilmek için bu kelimenin geçtiği beyti, öncesindeki iki beyit, sonrasındaki bir beyit (4634-4637) ve Arat’ın yaptığı aktarmalar ile bir arada görelim:

Okuma	Aktarma
4634 ukuşluğ kerek öz taduğ tenglese yaraşık ne erse anı ok yese	Tabiati mutedil tutmak için, insanın akıllı olması gerekir; uygun olan ne ise ancak o şeyler yenmelidir.
4635 kişi yılkı birle adırtı bu ol taduka yaraşık yese ay oğul	İnsan ile hayvan arasındaki fark, tabiate uygun olan şeyleri yemekle belli olur, ey oğul.
4636 negü tēr eşit emdi kökçin sakal uka bar munı sen turu kalma kâl	İmdi ak-sakal ne der, dinle; bunu anlamağa çalış ve ihtiyarladığında şaşırma .
4637 kişi kırk yaşap öz tadu bilnese tükel yılkı ol bu neçe sözlese	İnsan kırk yaşına gelir ve kendi tabiatını bilmezse, nutuk sahibi olmasına rağmen o tam bir hayvandır.

Kutadgu Bilig’in bu bölümünde Ögdülmiş, Odgurmış’a ziyafet adabı, sağlıklı hayat, sağlıklı beslenme konularında bilgi vermektedir. Yukarıdaki beyitlerde işlenen konu ise kişinin kendi bünyesine uygun şekilde beslenmesi gerektiği anlatılmaktadır. Beyitlerde de görüldüğü gibi üzerinde durmuş olduğumuz ibarenin “ihtiyarladığında şaşırma” şeklinde aktarılmış olması, bağlama uygun düşmüyor. Söz konusu deyimde geçen Farsça *kâl*, “olgunlaşmamış meyve” = “Unripe fruit” (Steingass, s. 1007) anlamındadır. Yusuf Has Hacıp, 4636. beyitte konuyu *kökçin sakal* “ak sakallı” >< *kâl* “olgunlaşmamış, çiğ” arasında, “olgunluk” kavramı etrafında bir tezat üzerine kurmuş, bu çerçevede insanın gaflet ve cehalet içerisinde kalmasının kötü sonucunu anlatmak istemiştir. Buna göre yukarıdaki beyitte *kâl kal-* deymi, “cahil kalmak, gafil olmak” anlamında kullanılmış olmalıdır.

keçiş geçme → **keçiş** 1. Vazgeçmek (3665), 2. Kurtulmak, kurtuluş (6076).

İndekste yukarıdaki başlık altında iki tanık (3665, 6076) verilmiştir. Ancak bu başlık altında verilmiş olan “geçme” anlamı, gösterilmiş olan iki tanık için de bağlama uygun düşmüyor. Tanık gösterilmiş olan beyitler ile Arat’ın beyitleri aktarma şekli şöyledir:

Okuma	Aktarma
3665 tirigke bu nengdin keçiş yok kadaş egin bütgü ton hem karın todğu aş	Sırtını örtmek için elbise ve karnımı doymak için yemek, ey kardeş, ya- şayanlar için bunlardan vazgeçmek imkânsızdır.
6076 ölüm hak turur kör keçiş yok adın negü erki hâlim ölümde kedin	Ölüm haktır, ondan kurtulmak imkânı yoktur; ölümden sonra acaba hâlim ne olacak.

Yukarıda da görüldüğü gibi bağlam ve Arat’ın aktarma şekline göre *keçiş* kelimesi için uygun olan anlam ilk beyitte “vazgeçmek”, ikincisinde ise “kurtulmak, kurtuluş” şeklinde olmalıdır.

köküz ker-: Kibirleşmek, gururlanmak.

İndekste *kögüz* ve *ker-* kelimelerinin bütün örnekleri iki ayrı başlık altında işlenmiş, bunlar için “gögüs” ve “germek, kabartmak” anlamları verilmiştir. Ancak *köküz* maddesi altında tanık gösterilmiş olan aşağıdaki beyitlerde *köküz ker-* deyimini “gururlanmak, kibirleşmek” anlamında kullanılmıştır. Bu nedenle deyim in indekste alt başlık olarak işlenmesi gerekirdi. Ayrıca aşağıda da görüldüğü gibi *ker-* fiilinin bütün örnekleri sadece bu beyitlerde geçenler olup Arat’ın aktarma şekli de teklif edilen anlamı destekler:

Okuma	Aktarma
1535 iki künlük erter ajunuğ bulup nelük kerdi köksin kaya teg bolup	İki günlük bu geçici dünyayı bulunca niçin kaya gibi gögüs kabartırlar .
5211 kötürme köngül sen küwezlenmegil er at sü telim tıp köküz kermegil	Alçak gönüllü ol, gururlanma; “hiz- metkârlarım ve askerim çok” diye ki- birleşme .
5215 küçinge küwenip köküz kergüçi yorıtumadı bir çibunka alın	Kuvvetine güvenerek kibirleşen kim- se bir sineğe bile çare bulamadı.

5326 bu beglik bile sen kötürme egin köküz kerme artuk özüngni sakın	Sen beylik ile mağrur olma, fazla kibir getirme ; kendini koru.
6539 köküz kerdim ança yağı sançmış er teg küwez teg kür erip kaya teg kadıttım	Düşmanına galip gelen insan gibi öylesine gögüs kabarttım ; mağrur insan gibi kabadayı olup kaya gibi karşılına dikildim.

Ercilasun, söz konusu deyim için “gögüs kabartmak, şişinmek” şeklinde anlam vermiş ve yukarıdakilerden yalnızca 1535. beyti tanık göstermiştir (Ercilasun, 1984, s. 78). Önler ise deymi “gururlanmak, kibirlenmek” şeklinde anlamış ve yukarıdaki beyitlerden üçünü (1535, 5211, 5215) tanık göstermiştir (Önler, 1999, s. 146-147).

köngül kötür-:

İndeşte *köngül* ve *kötür-* kelimelerinin bütün örnekleri iki ayrı başlık altında işlenmiş, bunlar için “gönül, yürek, anlayış” ve “götürmek, kaldırmak, yükseltmek, yok etmek” anlamları verilmiştir. Ancak indeşte *köngül kötür-* deyiminin bir alt başlık olarak şu anlamlarda işlenmesi gerekirdi.

1. Kibirlenmek, gururlanmak.

Okuma	Aktarma
1377 küwezlenme artuk kötürme köngül manç kılgu ermez bu dünyâ tüngül	Fazla kibir ve gurura kapılma ; bu dünyaya güven olmaz, sen ondan vazgeç.
4091 tapuğka tayanma kötürme köngül sanga tügge begler yangılsa yüzün	Hizmete güvenip gurur getirme ; eğer yanılırsan, beyler sana tekrar kaşlarını çatarlar.
5211 kötürme köngül sen küwezlenmegil er at sü telim tęp kögüz kermegil	Alçak gönüllü ol, gururlanma ; “hizmetkârlarım ve askerim çok” diye kibirlenme .
5323 bu kutka küwenip kötürme köngül manma tiriğlikke artuk tüngül	Saadete güvenme, alçak gönüllü ol ; hayata pek inanma, ondan elini çek.

Yukarıda da görüldüğü gibi Arat’ın söz konusu beyitleri aktarma şekli (Arat, 1988, s. 108, 296, 376, 382), deyim için teklif edilen anlamı destekler. Z. Önler, deyme aynı anlamı vermiş ve yukarıdaki beyitlerden yalnızca ilk ikisini tanık göstermiştir (Önler, 1999, s. 151).

2. Gönünden çıkarmak, vazgeçmek.

Arat, söz konusu deymi aşağıdaki beyitlerde “gönünden çıkarmak,

vazgeçmek” şeklinde anlamıştır:

Okuma	Aktarma
3084 tünek ol bu dünyâ kötürgil köñül ediz ordu el kol sen amrul amul	Bu dünya zindan oldu ondan vazgeç , yüce saray ve ülke dile, huzur bul.
3790 cefâlıg ajundın kötürdüm köñül vefâlıg idimke sığındım amul	Bu cefalı dünyadan gönlümü çektim (vazgeçtim), huzur içinde vefalı tanrı- ma sığındım.
5026 kalı bulsa arzu tilekin tükel köngül kötrür anda keser sözünü	Bütün dilek ve arzularını bulunca da onları gönlünden çıkarır ve bir daha ağzına almaz.

Z. Önler de deyimle aynı anlamı vermiş ve yukarıdaki beyitlerden ilk ikisini tanık göstermiştir (Önler, 1999, s. 151).

kutı kur ba-: Talihî kuşak kuşanmak, **kut kurın ba-**: Talih kuşağını kuşanmak: Talih yüzüne gülmek, talihi yâr olmak, talihi yaver gitmek.

0579 ilig aydı ünde manga kirsüni

köreyin anı men meni körsüni

0580 hâcib çıktı aydı ay ay toldı tur

tapuğka körüngil **kutung badı kur**

Yukarıdaki ikinci beytin ikinci dizesinde *kutı kur ba-* “talih yüzüne gülmek, talih yâr olmak, talihi yaver gitmek” deyimini indekste gösterilmemiş ve kelimeler ayrı başlıklar altında işlenmiştir. Söz konusu deyim anlamını bağlam ile desteklemek için bir özet yapmak ve bunu bir önceki beyit ile ilişkilendirmek gerekiyor. Ay Toldı, hükümdarın huzuruna çıkmak üzere gelmiştir. Yukarıda da görüldüğü gibi 0579. beyitte hükümdar, Hâcib’e seslenerek kendisiyle görüşmek üzere gelmiş olan Ay Toldı’yı huzuruna almasını istemiştir. Üzerinde durduğumuz 0580. beyitte ise hükümdarın bu emrini alan Hâcib, dışarı çıkarak Ay Toldı’ya şöyle sesleniyor: “Ay Toldı, kalk huzura gir; talih yüzüne güldü”. Nitekim Arat da Hâcib’in bu sözlerini “ey Ay-Toldı, buyur hükümdarın huzuruna gir; artık tâlihın yâver oldu” (Arat, 1988, s. 52) şeklinde aktarmıştır. Aynı deyim, aşağıdaki beyitlerde de geçer:

Okuma	Aktarma
1456 isiz öngdi urma törü edgü ur kününg edgü bolğay kutung bağa kur	Kötü teamül kurma, iyi kanun koy; ömrün iyi geçer, saadet sana yâr olur.

1917 ilig aydı emdi köni sözleding sen emdi özingke kutung kur bading	Hükümdar şöyle dedi: “Şimdi doğru söyledin, sen kendine saadet kuşağını bağladın. ”
4142 kalı kök ayukluk tegir erse kör özin ked küdezgü kutı badı kur	Eğer kök-ayukluk nasip olursa insan kedisini çok iyi gözetmelidir; o saadet kemerini kuşanmış demektir.

Z. Önler, buradaki deyimini 0542, 1605 beyitlerde geçen *kur ba-* “bir şeyi kararlaştırmak, kesinleştirmek, kolları sıvamak” deyimini ile bir arada tanımlanmıştır (Önler, 1999, s. 151). Ancak -yukarıda da görüldüğü gibi- 4142. beyitte *kur ba-* değil, *kutı kur ba-* birleşimi kullanılmıştır. Nitekim Ercilasun da *kutı kur ba-* deyimini “talihi kemer bağlamak, talihi açılmak” (Ercilasun, 1984, s. 81) şeklinde anlamıştır.

Aşağıdaki beyitlerde geçen *kut kurı ba-* ve *devlet kur ba-* deyimleri de “saadet kuşağını kuşanmak, talih yüzüne gülmek” anlamında kullanılmıştır:

Okuma	Aktarma
0461 ajunka badı kör tükel kut kurı kozi birle katlıp yorıdı böri	Bak dünyaya tam bir saadet kuşağı bağladı , kurt ile kuzu bir arada yaşadı.
0553 yana aydı hâcib sen emdi yori sewinçin tirilgil bading kut kurı	Hâcib sözüne şöyle devam etti: “Sen imdi gönlünü hoş tut, artık devlet kuşağını kuşandın. ”
1588 bu kün edlep ilig mēni üdedi umınçılığa devlet mangu kur badı	Bugün hükümdar beni hatırlayarak çağırıtı; şimdi ümitli olabilirim çünkü saadet bana yâr olmağa başladı.

Ercilasun da 1588. beyitte geçen *devlet kur ba-* deyimini “talihi açılmak” (Ercilasun, 1984, s. 79) şeklinde anlamıştır. Şu beyitlerde geçen *kur ba-* deyimini ise “bir işe gönülden sarılmak” anlamında kullanılmıştır:

Okuma	Aktarma
0542 öküş edgü sözler tilin sözledi işing itge men tēp katıg kur badı	Pek çok iyi sözler söyledi ve “İşini yapacağım” diye kati söz verdi.
1605 kurım badı ögdülmiş anda naru kıyiksız tapuğ kıldı ilde turu	Bundan sonra Ögdilmiş kollarını sıvandı, kapıdan ayrılmayarak saadete hizmete başladı.
5899 munu kur badım men tapuğka katıg bayat bērsü tevfiik ay bilgi batıg	İşte ben hizmet etmek için gönülden niyet ettim; ey derin bilgili insan, Tanrı bana tevfiik ihsan etsin.

kün ay güneş ay → **kün ay yarut-**: Talihi açılmak, talihi yaver gitmek.

1254 kiming kılıkı edgü kılınçı ongay
tilek buldı barça **yaruttı kün ay**

R. Rahmeti Arat, yukarıdaki beyti “Kimin tavrı iyi ve hareketi uslu başlı olursa o bütün dileklerine kavuşur, güneşi ve ayı parlak olur.” (Arat, 1988, s. 100) şeklinde aktarmıştır. İndekste muhtemelen Arat’ın aktarma şekline dayanarak bu kelimelere “güneş” ve “ay” (bk. Arat, 1979, s. 300, 38) şeklinde anlam verilmiştir. Z. Önler ise deyimini “geleceğini güvence altına almak, mutluluğa ermek” (Önler, 1998, s. 165) şeklinde anlamıştır. Ancak bu beyitte geçen *kün ay yarut-* birleşiminin “talihi açılmak, talihi yaver gitmek” anlamında kullanılmış olduğu açıktır.

ölü → **ulu** (< ul-u), **ul-**: Yıpranmak, parçalanmak, dağılmak.

1351 atım erdi ay toldı kılıkım tolu
erildi toluluk tüker öz **ölü** → **ulu**

R. Rahmeti Arat, yukarıdaki beyti “Adım Ay-Toldı, tavır ve hareketlerim dolunay şeklinde idi; bu dolunluk eksildi, varlığım ölümle bitiyor.” (Arat, 1988, s. 107) şeklinde aktarmıştır. Arat’ın beyit sonundaki kelimeyi *ölü* şeklinde okuması, yanlış olmuştur. Yanlış okuma, yuvarlak ünlülü Türkçe kelimelerin Arap harfleri ile yazım şeklinin aynı olmasından kaynaklanmıştır. Söz konusu kelime, *ulu* şeklinde okunmalı ve *ulu* (< ul-u) “ul-: eksilmek, dağılmak” şeklinde anlaşılmalıdır. Buna göre beyit sonundaki *öz ulu* ibaresinin anlamı, “... varlığım eksilerek bitiyor.” şeklinde olmalıdır.

Nitekim şu beyitlerde de *ul-* geçer:

Okuma	Aktarma
2059 bularda biri kalsa törti kalur bu törti yeme kalsa beglik ulur	Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır; dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeğe yüz tutar .
2263 bolur atı mengü karımaz bolup bolur ornı edgü karısa ulup	Adı, şöhreti tazeliğini hiç kaybetmez, ebedî kalır; kendisi yıpranarak ihtiyarlasa bile yeri sağlamlığını muhafaza eder.
6415 dirîgâ sening teg kişiler ölüp kara yerde yatsa süngüki ulup	Senin gibi insanlar ölür ve kemikleri toprak altında dağılmış yatarsa çok yazık olur.

Arat, bu beyitlerde fiili “ul-: eksilmek, çözülmek, dağılmak” şeklinde okuyup anlamış (Arat, 1988, s. 155, 169, 460) ve indekste *ul-* fiili için “eskimek, dağılmak” (Arat, 1979, s. 492) anlamı verilmiştir. Bu durum da okuma teklifini destekler.

tutuğ esir, rehin.

İndekste *tutuğ* kelimesinin anlamı doğru olarak “esir, rehin” şeklinde verilmiş ve bunun için dört beyit (1211, 3047, 4180, 4717) tanık gösterilmiştir. Ancak bu madde ile ilgili olarak iki düzeltme yapmak gerekiyor:

1. İndekste gösterilmemiş olan şu beyit, beşinci tanık olarak eklenmelidir:

0554   sen az iwme işler ödinge **tutuğ**
ödi kelse açlur bu beklig kapuğ

2. İndekste tanık olarak gösterilmiş 4717. beyitte ise *tutuğ bol-* deyimini bulunmaktadır. Arat’ın bu beyitteki aktarma şekline göre (Arat, 1988, s. 341) *tutuğ bol-* deyimini, “tutsak olmak” şeklinde anlaşılmalı ve alt başlık olarak işlenmelidir:

Okuma	Aktarma
4717 kanı ol ölüğ turgürügli kişi ölümke tutuğ boldı âhr işi	Ölüleri diriltten insan nerede, o da niha- yet ölümün esiri olmuştur .

tutuğlı: “Avcı (kuş)”

Kutadgu Bilig’de geçen *tutuğlı* örneklerinin indekste *tut-* maddesi altında “t. -uğ B35, B40, 2054, 2142, 2676, 4333, 4714” (Arat 1979, s. 473) şeklinde işlenmesi yanlış olmuştur. Kelimenin bir madde başı olarak işlenmesi gerekirdi. Ayrıca kelime tek başına yalnızca aşağıdaki beyitte geçer:

Okuma	Aktarma
2054 azığlıg kür erke bu neng eksümez tutuğlı ürüng kuşka meng eksümez	Cesur, gözü pek olan insan için mal ek- sik olmaz; akdoğan için de yem eksik olmaz.

Yukarıda görüldüğü gibi Arat, beyti Türkiye Türkçesine aktarırken *tutuğlı* kelimesinin karşılığını vermekten kaçınmıştır (Arat, 1988, s. 155). Kanaatimce bu beyitte geçen *tutuğlı ürüng kuş*’u “avcı akdoğan” olarak anlamak gerekir.

Söz konusu kelimenin diğer örnekleri ise birleşik yapılar içerisinde kullanılmıştır. Aşağıda bu yapıları ve anlamlarını görelim:

1. mülk tutuğlı, el tutuğlı: Yönetici, hükümdar, bey.

Aşağıdaki beyitlerde *tutuğlı* kelimesi, *mülk tutuğlı*, *el tutuğlı* “yönetici, hükümdar, bey” anlamında kullanılmıştır:

Okuma	Aktarma
B0035 kim ol ma bu mülkni tutuğlı kayu kereklig angar bu hakimler ayu	Bir memleketi idare eden lerin kimler olduğunu ve onlara nelerin lazım geldiğini hâkimler söylemişlerdir.
B0040 yana berk bu mülkni tutuğlı kişi yarağlığ erenke buyurdu işi	Memleketi kuvvetle elinde tutan kimse, işini ehliyetli kimselere gördürmüştür.
2142 ayâ el tutuğlı ilig saklağu osallık bile yer yegüci ağu	Ey memlekete hâkim olan , onu muhafaza etmeli; zehir yiyen kimse bunu gafflet yüzünden yer
4714 kanı ol toğardın batarka tegi yorip el tutuğlı bu dünya begi	Dođudan batıya kadar sefer ederek birçok memleketleri hâkimiyeti altına alan dünya beyi nerede.

Arat’ın yukarıdaki beyitleri aktarma şekli de teklif edilen anlamları destekliyor (bk. Arat 1988, s. 14, 14, 161, 341).

2. iç söz tutuğlı: Ağzı sıkı, sır saklayan.

Kutadgu Bilig’de yalnızca 2676’da geçen *iç söz tutuğlı* deyimini “ağzı sıkı, sır saklayan” anlamında kullanılmıştır. Çünkü deyimdeki iç söz ‘sır’ anlamındadır (bk. Özçelik 2019, s. 970). Bağlamın daha iyi anlaşılması için bu beyti bir önceki beyit ile birlikte görmek yararlı olacaktır:

Okuma	Aktarma
2675 bitigçike aygu kerek iç sözün küdezse bitigçi öküş ya azın	Kâtibe sırları söylemek icap edecektir; kâtip, az veya çok olsun, bunları gizli tutmalıdır.
2676 bu iç söz tutuğlı bütün çın kerek bütünlükke artuk bütün dfin kerek	Bu sırlara vâkıf olan kimse itimat edilir, dürüst bir insan ve itimat kazanmak için de dini bütün olmalıdır.

3. tilin bek tutuğlı: Ağzı sıkı, sır saklayan.

Okuma	Aktarma
4333 negü tēr eşitgil özin tutmuş er tilin bek tutuğlı bilig bilmiş er	Kendisine hâkim olan ve dilini sıkı tutan bilgili insan ne der, dinle.

Arat’ın yukarıdaki beyti aktarma şekli de teklif edilen anlamı destekler (bk. Arat 1988, s. 313).

tügük: çatık → **tügük 1.** çatık (kaş), **2.** asık (yüz), **3.** üzgün, kederli.

İndeekte *tügük* başlığı altında gösterilen yedi örnek için “çatık” anlamı verilmiştir. Ancak bu anlam, bir beyit (0816) dışında bağlama uygun düşmüyor. Kelime, metinde şu anlamlarda kullanılmıştır:

1. tügük: Üzgün, kederli.

Okuma	Aktarma
1111 turup çıktı andın sakınçın tügük kelip karşıka kirdi köngli tüşük	Hükümdar kaygı ve üzüntü ile kalkıp oradan çıktı, üzgün üzgün dönüp saraya geldi.
1563 ewinge kelip kirdi köngli tüşük kapuğ yaptı kaç kün sakınçın tügük	Gönlü sıkıntı içinde, gelip evine girdi; birkaç gün herkese kapısını kapalı tutup kederi ile baş başa kaldı
6198 tüşüp kirdi ewke sakınçın tügük sewinçi kitip köngli kadğun ükük	Gelip evine girdi; yüzü kederli, neşesiz ve gönlü hüznün ile dolmuş idi.
6612 biliglig yazılmaz sakınçın tügük biligsiz sewinçin küler katğura	Bilgilerin yüzü gülmez, onun yüzü her vakit düşünceli ve çatıktır; bilgisiz daima sevinç içinde katıla katıla güler.

Yukarıda da görüldüğü gibi Arat’ın beyitleri aktarma şekli de anlamla ilgili teklifi destekler (Arat, 1988, s. 91, 121, 443, 474).

2. tügük kaş: Çatık kaş.

Okuma	Aktarma
0816 bu kaşım tügüki bu körksüzlüküm küçemçi kelirke bu yüzüzlüküm	Benim bu sertliğim, kaşlarımın bu çatıklığı ve bu asık suratım bana gelen zalimler içindir.

Arat’ın bu beyti aktarma şekli de anlamla ilgili teklifi destekliyor (bk. Arat 1988, s. 69).

3. tügük yüz: Asık yüz, asık surat.

Okuma	Aktarma
2077 tügük yüz irig söz küwez kür kılık kişig yirgürür köndrü bilmez yorık	Asık suratlı, kaba sözlü, kibirli ve mağrur insan herkesi kendisinden nefret ettirir ve işini yoluna koyamaz.
2577 tügük yüz açığ söz kişig tumlitur tiriglikte kitmez köngülde yatur	Çatık yüz, acı söz insanı soğutur ve bunun tesiri bütün hayat boyunca devam eder, insanın gönlünden çıkmaz.

Arat’ın yukarıdaki beyitleri aktarma şekli de anlamla ilgili bu teklifi destekliyor (bk. Arat 1988, s. 156, 191).

tügül- düğümlemek → **1. tügül-**: *mec.* Kırılmak, gücenmek.

2. ögi tügül-: Akli karışmak, kafası karışmak.

Bir makalede indekste *tügül- düğümlemek* başlığı altında gösterilmiş olan üç tanığın (0795, 5064, 5860) *yüz tügül-* “yüzü asılmak” (Özçelik, 2019, s. 972) şeklinde işlenmesi ve anlaşılması gerektiği belirtilmiştir. Aynı başlık altında gösterilmiş olan diğer tanıkların anlamları konusunda Arat’ın aşağıdaki aktarmaları ışığında ayrıca başka düzeltmeler yapılması gerekiyor. Aşağıdaki ilk başlık altında geçen örneklerde *tügül-* fiili, mecaz yollu “kırılmak, gücenmek” anlamında, ikinci başlık altındaki *ögi tügül-* deyimi “aklı karışmak, kafası karışmak” anlamında kullanılmıştır:

1. tügül-: *mec.* Kırılmak, gücenmek.

Okuma	Aktarma
3044 saw altun yazar ol tügülmüş kişig saw altun iter ol buzulmuş işig	Çatılan yüzleri som altın güldürür, bozulmuş işleri som altın yoluna koyar.
3182 takı yakşı aymış biliglig özi tügülmüş köngülni yazar beg sözi	Bilgili ne kadar güzel söylemiş: “Beyin sözü, kapalı gönülleri açar.”

2. ögi tügül-: Akli karışmak, kafası karışmak.

Okuma	Aktarma
1573 tügüldi ögi köngli yetlümedi tiledi ayıtgu kişi bulmadı	Bir yere akli takılmıştı, anlayamadı; sormak için birini aradı fakat bulamadı.

Z. Önler, bu deyimi “akıl erdirememek, akli takılmak” (Önler, 1998, s. 169) şeklinde anlamıştır.

tügün düğün → **tögün ur-**: dağlamak.

1084 bayat edgü kılğay bu söz sözleme

tögün urma otun mening könglüme

Arat, yukarıdaki ikinci dizinin başında geçen *tögün* kelimesini *tügün* şeklinde okumuş ve indeksi hazırlayanlar da bundan hareketle kelimeyi *tügün* “düğün” maddesi altında işlemiştir.

Ö. Tabaklar, bu kelimenin Arat tarafından hep mecaz olarak “düğüm” şeklinde aktarılmış olduğunu ve indekste de bu anlamın verilmesi gerektiğini belirtmiştir (2011, s. 491). Ancak bu düzeltmeye bir düzeltme/ekleme yapmak gerekiyor. Çünkü söz konusu başlık altında tanık olarak gösterilmiş olan 1084. beyitte bir yanlış okuma söz konusudur. Beyitteki yanlış okuma, yuvarlak ünlülü Türkçe iki kelimenin Arap harfleri ile yazım şeklinin aynı olmasından kaynaklanmıştır. Bağlama göre bu beyitteki doğru

okuma ve anlam *tögün ur-* “dağlamak” şeklinde olmalıdır. Nitekim Arat’ın bu beyti aktarma şekli de teklif edilen anlamı doğruluyor:

“İnşallah Tanrı seni iyi edecektir; böyle sözler ile **yüreğimi dağlama**” (Arat, 1988, s. 89).

Söz konusu *tügün* maddesi altında gösterilmiş olan diğer tanıklar¹¹ -Ö. Tabaklar’ın belirttiği gibi- mecaz olarak “düğüm” (Tabaklar, 2009, s. 491) anlamındadır.

tüp dip, esas → **1. tüpi**: Tipi, **2. tüpi yél**: Tipi, kar fırtınası.

İndekste “**tüp** dip, esas” başlığının “t.-i” alt başlığı altında, *tüpi* ve *tüpi yél* örneklerinin tanık olarak gösterilmesi yanlış olmuştur. Çünkü bu başlık altında tanık olarak gösterilmiş olan beyitlerde farklı kelime, yapı ve anlamlar söz konusudur. Başlık altında gösterilmiş olan tanıklar ile ilgili olarak şu düzeltmelerin yapılması gerekir:

1. tüpi: Tipi, kar fırtınası.

6573 takı bolmaz erse ajun barça kodtum
ögüz teg akayı **tüpi** teg toğayı

2. tüpi yél: Tipi, kar fırtınası.

1175 **tüpi yél** keçer teg tiriglik keçip
asıgsız ulır men özümke açıp

1439 keçürmiş tiriglik **tüpi** boldı **yél**
bu kalmış tiriglik neçe berge el

3796 **tüpi yél** keçer teg tiriglik keçip
odundum men emdi küyer men açıp

4302 **tüpi yil** turur söz köngül ağrıtur
köngül ağrısı er seni yawrıtur

4758 **tüpi yél** turur bu ajun kör oğul
kölike turur kör kararı yok ol

5091 **tüpi yél** turur bu tiriglik küni
ımançsız turur kut keçürgey sên

5314 **tüpi yél** turur dünyâ yağmur sanı
kelir çoğlayur az öçer terk üni

6521 yoriğlı bulıt teg yëgitlikni ıdtım
tüpi yél keçer teg tiriglik tükettim

6554 keçer dünyâ keçti **tüpi yél** keçer
teg keçer dünyâka öz osalın basıttım

¹¹ 0150, 0172, 0283, 1856, 3006, 3168, 3469, 4029, 5817, 5888, 6228, 6337.

Nitekim *Kutadgu Bilig*'de geçen ikilemeler üzerine yapılmış bir çalışmada *tüpi yel* ikilemesi için “fırtına, bora” anlamı verilmiş ve yukarıdaki-lerden 1175, 3796, 4302, 4758, 5091, 5314, 6521, 6554 numaralı beyitler tanık gösterilmiştir (Ölmez, 1998, s. 250).

tüş-: Düşmek, inmek.

İndekste verilmiş olan *tüş-* fiilinin yukarıdaki anlamları, bütün örnekleri yansıtmaktan uzaktır. Söz konusu fiilin anlamı ile ilgili olarak şu düzeltmelerin yapılması gerekir:

1. түш-: Mola vermek, konaklamak.

Okuma	Aktarma
0523 ayıttı hâcib emdi könglüng neteg kelip kayda tüştüng ne ornung neteg	Hacib sordu: “Nasılsın, gönlün hoş mu; burada nereye indin , yerin nasıl?”
5177 seningde ozakı tüşüp keçtiler yërikmedi tüşte udu köçtiler	Senden evvelkiler oraya uğrayıp geçtiler, menzilde yerleşmediler ve öncekileri takip edip göçtüler.

Arat'ın yukarıdaki aktarma şekli de teklif edilen anlamı destekler (Arat, 1988, s. 48, 373).

2. işi түш-: İşi düşmek, birinin yardımına ihtiyacı olmak.

Okuma	Aktarma
0586 mungar mengzetü aydı şâ'ir bu beyt işing tüşse iwme sabır birle ayt	Şair buna benzer şu beyti söylemiştir; birine işin düşerse acele etme, sabır ile söyle.
4472 bu ol ilde törlüg katılgu kişi sanga tüşse iş ya olarka işi	Onların sana veya senin onlara işiniz düşerse memlekette temas edilecek kimseler bunlardır.

Arat'ın yukarıdaki aktarma şekli de teklif edilen anlamı destekler (Arat, 1988, s. 53, 323).

yir- yermek, beğenmemek, hakir görmek → yarmak, parçalamak.

Okuma	Aktarma
1144 yayıg kutka awnıp küwenür kür er yağız yër katında yürekin yirer	Mağrur insan döneç devletle avunarak ona güvenir; fakat kara toprak altında peşimanlıkla parçalar .

İndekste *yir-* fiili için “yermek, beğenmemek, hakir görmek” anlamları verilmiş ve yukarıdaki örnek de fiilin tanıkları arasında gösterilmiştir. Ancak bu anlamlar, yukarıda da görüldüğü gibi Arat'ın fiili aktarma şekli ve

bağlam ile çelişmektedir. Arat, fiili metindeki yazım şekline uygun olarak *yirer* “parçalar” şeklinde okumuş ve anlamıştır. Ayrıca bu aktarma şekli, bağlama gayet uygundur. İndekste fiilin işlenişi ve anlamı konusunda yanlışlık yapılmış olduğu açıktır.

Söz konusu fiil, ayrı bir madde olarak *yir-* “yarmak, parçalamak” şeklinde işlenmeli ve *yar-* “yarmak, parçalamak” maddesine gönderme yapılmalıydı. Çünkü 1144. beyitteki örnekte *yir-* “yarmak, parçalamak” örneğine karşılık aşağıdaki beyitlerden birinde (2787) *yar-* “parçalamak”, ikisinde (4715, 6139) ise *yarıl-* “parçalanmak” şekli geçmiştir.

Metindeki söz konusu bu örneklerin iki farklı ağızdan (*yar-* = *yir-*) metne geç(iril)miş olduğu düşünülebilir:

Okuma	Aktarma
2787 ewin teg yarır bu yēti kat köküg adırttı biçim teg yer erse kaşı	O yedi kat göğü bir tane gibi yarar ; ova ve tepeleri ise saçma tanesi gibi birbirinden ayırır.
4715 kanı ol tayakı yılan bolğuçı tengiz yarlıp ötrü yorıp keçgüçi	Asası yılana çevrilen ve deniz yarıla rak oradan yürüyüp geçen insan nerede.
6139 kimi erse devlet esürtse kelip yağız yerde yarlır yüreki ulıp	Saadet gelip sarhoş ederse onun kara toprak altında inlemekten kalbi parçalanır .

Nitekim DLT’de de *yirilgen* için “daima çatlayan” anlamı verilmiştir:

“**yirilgen:** Yirilen ‘Bu butik ol tutçı yirilgen = Bu ağaç daima çatlıyan, yarılıdır.’” (Atalay, 1986/III, s. 55.1), “**yirilgen:** Daima çatlayan (dal vb.)” (Ercilasun, 2014, s. 978).

Etik Komite Onayı: Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek: Araştırma için herhangi bir mali destek alınmadı.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval: Ethical committee approval is not required for this research.

Funding: This research received no external funding.

Conflicts of Interest: The author declares no conflicts of interest in this study.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III indeks* K. Eraslan, O. F. Sertkaya ve N. Yüce, Haz.). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arat, R. R. (1988). *Yusuf Hâs Hâcib Kutadgu Bilig II çeviri*. Türk Tarih Kurumu.
- Arat, R. R. (1992). *Atebetül-Hakâyık*. Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I metin*. Türk Dil Kurumu.
- Atalay, B. (1986). *Dîvanü Lûgat-it-Türk tercümesi* (C 4). Türk Dil Kurumu.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University.
- Dankoff, R. (1983). *Yusuf Khass Hajib, wisdom of royal glory (Kutadgu Bilig), a Turko-islamic mirror for princes*. University of Chicago.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig grameri-fil*. Gazi Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk-giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Kargı Ölmez, Z. (1997). Kutadgu Bilig'de ikilemeler (1). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 19-40.
- Ölmez, Z. (1998). Kutadgu Bilig'de ikilemeler (2). *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 21 Bahşi Ögdisi 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı* içinde (s. 235-260). Simurg
- Önler, Z. (1999). Kutadgu Bilig'de yer alan deyimler. *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi*, 9, 119-186.
- Özçelik, S. (2019). Kutadgu Bilig ve dizini üzerine düzeltmeler. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı* (26-28 Eylül 2019) içinde (s. 966-976).
- Steingass, F. (1892). *A comprehensive Persian-English dictionary*.
- Tabaklar, Ö. (2011). Kutadgu Bilig indeksinde bazı düzeltme önerileri. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* içinde (s. 485-492). *Tarama Sözlüğü* (1977). Türk Dil Kurumu.
- Tezcan, S. (1981). Kutadgu Bilig dizini üzerine. *Belleten*, 178(XLV/2), 23-78.
- Tezcan, S. (2011). Kutadgu Bilig'de yeni düzeltmeler. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* içinde (s. 523-534).

Extended Summary

Kutadgu Bilig is one of the most important sources of the Turkish language. According to the information in two introductions added later, one in prose and one in verse, and some couplets, it is known that Yûsuf Has Hâcib was born in 1019 in Balasagun and wrote his work there. *Kutadgu Bilig* is a book that provides lessons on the meaning of life, intricacies of governance, duties of rulers, and similar subjects. The work emphasizes the protection and organization of the rights of the state and individuals with justice. *Kutadgu Bilig*, written as a rhymed poem, has three known copies. The work is written in the rhyme scheme “feûlün feûlün feûlün feûl”. It is structured around scenes featuring selected half-story, half-representation style dialogues, vivid depictions, and dialogues. Four heroes representing four principles appear in the work: Hakan Kün Togdı represents the rule of law, Vezir Ay Toldı represents happiness, the son of the vizier, Ögdülmiş, represents intelligence, and Odgurmış represents the end of life. R. Rahmeti Arat prepared the *Kutadgu Bilig* text by comparing the three copies available (1947) and also published the intralingual translation of the book (1959). However, Arat passed away during the preparation of the index for the work. Following his will, his works were handed over to Istanbul University’s Institute of Turkic Studies after his death. The institute sent the index cards Arat prepared for publication as a book to the Department of Turkish Language and Literature of the Faculty of Arts and Sciences at the university. The cards were given to five students as graduation theses under the guidance of Muharrem Ergin for the preparation of the index. Student theses supervised by Kemal Eraslan, O. Fikri Sertkaya, and Nuri Yüce were prepared for publication and printed as a book by the Institute of Turkish Culture Research (1979). The prepared index has some significant technical problems and confusions. This issue has been highlighted in various articles and presentations. In short, the failure to prepare a complete index that can reflect the entire vocabulary of *Kutadgu Bilig*, including its idioms, is a notable deficiency. Additionally, correction proposals regarding the pronunciation or understanding of the *Kutadgu Bilig* text have also been published. Attempting to read a text with historical and philosophical depth, such as *Kutadgu Bilig*, is a challenging task. This work, one of the most extensive historical texts, bears witness to the words, expressions, and idioms of the Turkish language. Therefore, R. Rahmeti Arat’s work on the text and the prepared index are valuable. However, identifying the cultural elements or values related to which words exist in such a historical and profound work is often quite difficult. While tracing the words and context in the text, you may encounter surprisingly complex examples of problem clusters. Some of the reading and understanding problems in the text may arise from misreading words with the same spelling, failure to identify idioms, or unnoticed language structures. Some problems may also stem from the difficulty in tracking the context and meaning, or they may be related to the poetic nature of the work. In poetic works, language elements may be rearranged or omitted/abbreviated due to the requirements of meter, unlike in prose. Additionally, the structure you encounter in the text may sometimes be used differently or not found in other texts. To correctly read and understand a language structure that does not appear

in other texts, the most reliable key is, of course, the context. Historical texts in Turkish are few and quite limited in scope. It cannot be expected that a work will witness all the words, language structures, and meanings of the language used during its time of writing. Different reading problems in such an extensive and historical text are possible. This article proposes corrections to the index prepared based on Arat's text and notes, focusing on the intralingual transfer.